

A. A. Long (Editor), *Problems in Stoicism*, London, The Athlone Press 1971, 257 σελ.

Με τὴ φροντίδα τοῦ A. A. Long, ποὺ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς νεώτερους εἰδικοὺς στὴ φιλοσοφία τῶν Στωικῶν, κυκλοφόρησαν σὲ τόμο οἱ διαλέξεις ποὺ δόθηκαν ἀπὸ κορυφαίους ἀγγλόφωνους ἐρευνητὲς στὸ Ἰνστιτοῦτο Κλασσικῶν Σπουδῶν τοῦ Λονδίνου τὸ 1967-1968. Ὁ ἐκδότης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βιβλίο του γιὰ τὸ Σοφοκλῆ καὶ τὶς μελέτες του γιὰ τοὺς Προσωκρατικούς, εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐνδιαφέρουσες ἐργασίες του γιὰ τοὺς Στωικούς, ὅπως *Aristotle's, Legacy to Stoic Ethics*, «Bull. Inst. Class. Stud.» 15 (1968) 72-85, *Carneades and the Stoic Telos*, «Phronesis» 12 (1967) 59-90 καὶ *The Stoic Concept of Evil*, PhQ 18 (1968) 329-43. Στὸν τόμο αὐτόν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πρόλογο (ποὺ ἐκφράζει τὶς προθέσεις καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἔργου) καὶ τὴν Εἰσαγωγή (ποὺ ἀποτελεῖ σύνοψη τῶν βασικῶν θέσεων τῶν συνεργατῶν), ὁ A. A. Long ἀντιπροσωπεύεται καὶ μὲ δύο ἐκτενῆ ἄρθρα, ποὺ ἀναφέρονται καὶ στοὺς τρεῖς ἐπὶ μέρους κλάδους τῆς στωικῆς φιλοσοφίας καὶ τονίζουν τὴ σημασία καὶ τὴν ἐγγύτητα τῆς Στοᾶς πρὸς τὴ σύγχρονη σκέψη.

Στὶς διαλέξεις τῶν μελῶν τοῦ σεμιναρίου, τοῦ ἀφιερωμένου σὲ ζωτικά, ἐπίκαιρα καὶ πάντοτε ἀκανθώδη προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς ἡ σπουδαιότερη τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, προσαρτήθηκαν τὰ κλασσικὰ πλέον ἄρθρα: F. H. Sandbach, *Ἐννοια καὶ πρόληψις in the Stoic Theory of Knowledge*, I. G. Kidd, *Stoic Intermediates and the End for Man*, CQ 1930, 1955 ἀντιστοιχῶς, καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ J. M. Rist, *Categories and their Uses*, ποὺ εἶχε τυπωθῇ καὶ στὸ βιβλίο του *Stoic Philosophy* (1969). Ἡ συμπερίληψη τῶν τριῶν αὐτῶν μελετῶν δικαιώνεται κυρίως ἐπειδὴ τὰ θέματά τους ἐμπίπτουν ἀπολύτως στὸν κύκλο τῶν προβλημάτων ποὺ συζητήθηκαν στὸ σεμινάριο καὶ διαπνέονται ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχές· νὰ ἐξαρθῇ δηλαδὴ ἡ συνοχή τοῦ στωικοῦ συστήματος, νὰ καταδειχθῇ ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν ἐπὶ μέρους κλάδων τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς καὶ νὰ ἀξιολογηθῇ ἡ προσφορὰ τῶν Στωικῶν, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἱστορικὴ τῆς σημασία ἀλλὰ καὶ θεωρημένη μὲ σύγχρονα φιλοσοφικά κριτήρια. Ἔτσι γίνεται καὶ τὸ βιβλίο πληρέστερο καὶ συνεκτικώτερο. Δεδομένου ὅμως ὅτι τὸ κάθε ἄρθρο ἐκφράζει τὶς προσωπικὲς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα του, καὶ τόσο μεθοδολογικὰ ὅσο καὶ οὐσιαστικὰ ὁ τόμος διαφοροποιεῖται μὲ τὴν ἀνεξαρτησία ἀκόμα καὶ ἀντίθεση τῶν ἐπὶ μέρους θέσεων, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συνοχῆς καὶ ὀργανικῆς ἐνότητας τῆς Συλλογῆς ὀφείλεται κατὰ μεγάλο μέρος στὸν ἐπιμελητὴ τῆς ἐκδόσεως, ὁ ὁποῖος σὲ εἰδικὲς ὑποσημειώσεις ἐπέτυχε τὸν παραλληλισμὸ τῶν ἀπόψεων καὶ τὸ συντονισμὸ τῶν θεμάτων. Σ' αὐτὸν ἀκόμα ὀφείλεται καὶ ἡ διάρθρωση τῶν ἁρθρῶν τοῦ τόμου κατὰ τρόπο ποὺ νὰ παρουσιάζεται ἡ στωικὴ φιλοσοφία τόσο συστηματικά, κατὰ κλάδους, ὅσο καὶ ἱστορικὰ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο στὸν νεώτερο Στωικισμό.

Τὰ κείμενα, ποὺ κατοπτρίζουν τὰ προσωπικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὶς ἐπιδόσεις τῶν συνεργατῶν τοῦ τόμου καὶ προσπαθοῦν νὰ καλύψουν τομεῖς ποὺ παραμελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀγγλόφωνη ἰδίως ἔρευνα, πραγματεύονται κυρίως προβλήματα ποὺ ὑπάγονται στὴν Ἐπιστημολογία, Ἐφηρμοσμένη Λογική, Σημασιολογία, Ψυχολογία καὶ Ἠθική, καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται νὰ ἀφήνουν ἔξω τὴ Φυσική, Θεολογία, Μεταφυσικὴ καὶ Τυπικὴ Λογικὴ τῆς Στοᾶς. Ὁ ἀποκλεισμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν εἶναι ὅσο φαίνεται ἀπόλυτος. Κι αὐτὸ γιὰτί, μολονότι οἱ Στωικοί, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα

τοῦ Ξενοκράτη, ξεχώρισαν τοὺς κλάδους τῆς Φιλοσοφίας, οἱ παρομοιώσεις
 οὐ μεταχειρίστηκαν γιὰ τὴν ἀλληλεξάρτησή τους κάνει ἀναπόφευκτη
 τὴν καθολικὴ θεώρηση σὲ ὁποιοδήποτε τομέα κι ἂν περιορίση κανεῖς τὴν
 ἔρευνά του. Εἶναι καὶ αὐτὸ μιὰ πρόσθετη ἰδιοτυπία καὶ δυσκολία συνάμα
 γιὰ τὸ μελετητὴ τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς, πού γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ πιὸ
 λεπτομερειακοῦ θέματός της πρέπει νὰ τὴν ἔχη συλλάβει ὡς «σύστημα»
 καὶ νὰ ἔχη ἀποκτήσει τὴν ἄνεση νὰ κινῆται σὲ ὅλες τὶς περιοχές της,
 ὅσο φειδωλὰ καὶ κακόπιστα παραδομένες ἀπὸ μεταγενέστερες, πολεμικὲς
 κυρίως πηγές, καὶ μὲ τόση ἀνεπάρκεια καταχωρισμένες ἀπὸ τὸν Agrippa
 ἐν τῇ Συλλογῇ του, πού ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ ὄργανο γιὰ τὴ γνωριμία μὲ τὴ
 στωικὴ φιλοσοφία. Λόγω λοιπὸν τῆς στενῆς ἀλληλεξάρτησης τῶν «με-
 ρῶν» τοῦ στωικοῦ συστήματος καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ
 ἄρθρα δὲν εἶναι εἰδικὰ ἀφιερωμένο στοὺς κλάδους, πού τὴν ἐπίσημη ἀπουσία
 τους ἀπὸ τὸν τόμο σημειώσαμε πιὸ πάνω, οἱ βασικὲς θέσεις τῆς Φυσικῆς
 καὶ Θεολογίας τῶν Στωικῶν θίγονται ἀπὸ τὸν Long καὶ στὰ δύο ἄρθρα του
 (ἰδιαίτερα στὸ δεύτερο ἀναφορικὰ μὲ τὸ πάντα ἐπίμαχο θέμα τῆς ἐλευθερίας
 καὶ αἰτιοκρατίας, τὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας λύνει ἱκανοποιητικὰ μὲ τὴν ἐξ-
 ακρίβωση τῆς ἀναγνώρισης ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς κάποιας αὐτονομίας στὸν
 ἄνθρωπο ὡς μέτοχο τοῦ κοσμικοῦ Λόγου), ἀπὸ τὸν Kidd στὸ παλαιό του
 ἄρθρο καὶ ἀπὸ τὸν Watson στὴν πραγμάτευσή του γιὰ τὸ «φυσικὸ Νόμο»
 καὶ τὸ Στωικισμό. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ Ὀντολογία καὶ ἡ Διαλεκτική.

Μιὰ ἄλλη ἰδιοτυπία τοῦ τόμου εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι κεντρικὲς ἔννοιες
 τῆς φιλοσοφίας τῆς Στοᾶς ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ διαφορετικὸ πρῖσμα
 καὶ ἐρμηνεύονται ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἓνα συνεργάτη τοῦ τόμου.

Ἔτσι ἡ τόσο σύγχρονη καὶ θεμελιακὴ γιὰ τὴ Στοᾶ ἔννοια *οἰκείωσις*, τῆς ὁποίας
 ἐξαντλητικὴ διερεύνηση ἐπιχειρεῖ ὁ S. G. Pembroke, ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ
 ἀπὸ τοὺς Watson (σελ. 220) καὶ Kidd (206). Θὰ εὑρίσκει ἐπίσης τὴ θέση της καὶ στὸ
 πρῶτο ἄρθρο τοῦ Sandbach, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἀναγνωρίσει ὅσο θὰ ἔπρεπε τὴ σημασία
 της γιὰ τὴ στωικὴ Γνωσιολογία (γιὰ τὴ λύση εἰδικὰ τοῦ προβλήματος τῆς *συγκαταθέ-
 σεως*, ὅπως ὑπαινίσσεται καὶ ὁ Pembroke (120, 138) καὶ ἐννοεῖ ἀπερίφραστα ὁ Κικέρων,
 ἰδιαίτερα σὲ χωρία πού δὲν χρησιμοποιοῦν οἱ ἐρευνητές, ὅπως *Acad.* 2, 31, 2, 39. Χαρα-
 κτηριστικὴ εἶναι ἡ διαφορετικὴ ἀπόδοση τοῦ ὅρου *οἰκείωσις* στὴν Ἀγγλικὴ ἀπὸ τοὺς
 τρεῖς ἐρευνητές. Ὁ Watson τὸν ἀφήνει ἀμετάφραστο, φαίνεται ὁμως νὰ τὸν ἀποδίδῃ
 ὡς *inborn concentration on the self*. Ὁ Kidd τὸν ἀποδίδει ὡς *affinity*, ἀπόδοση τοῦ Pem-
 broke γιὰ τὴν περιπατητικὴ *οἰκειότητα*, ἐνῶ ἐκεῖνος ἀντὶ τοῦ καθιερωμένου *endearment*
 προτιμᾷ τὸ *well-disposed*. Ὁ προβληματισμὸς αὐτὸς προδίδει τὴν ἀδιάκοπη ἔγνοια τῶν
 ἐρευνητῶν γιὰ τὴ σύμφωνη μὲ τὸ πνεῦμα τῆς στωικῆς φιλοσοφίας ἀπόδοση τῶν τεχνικῶν
 ὀρων. Οἱ Ἕλληνες συνήθως ἀφήνουν τοὺς ὀρους ἀμετάφραστους, ὅπως θὰ παρατηρή-
 σωμε στὴ συνέχεια, ἐνῶ ὑπάρχουν σὲ μᾶς πρόσθετα προβλήματα λόγῳ τῆς διαφορετικῆς
 σημασίας τῶν ἐννοιῶν στὰ νεώτερα χρόνια.

Ἡ διαφορὰ τῶν ἀπόψεων πού σημειώσαμε, ὅχι μόνο δὲν διασπᾷ τὴν ἐνότητα τοῦ
 βιβλίου ἀλλὰ ἀποκαλύπτει τὸ πολυδιάστατο τῶν στωικῶν ἐννοιῶν, πού ἀντέχουν σὲ
 διαφορετικὲς θεωρήσεις. Οἱ συσχετισμοὶ ἐντοπίζονται κυρίως ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ, ὅπως
 ἤδη παρατηρήσαμε, στὶς πρόσθετες ὑποσημειώσεις καὶ ἡ συντονιστικὴ του αὐτὴ ἐπέμβα-
 ση ἀποτελεῖ προσφορὰ καθ' ἑαυτήν. Ἀνάλογη περίπτωση θεώρησης - γιὰ νὰ περιορι-
 στοῦμε στὶς πιὸ χτυπητὲς - τοῦ ἴδιου προβλήματος ἀπὸ ἄλλη γωνία καὶ μὲ διαφορετικὴ
 ἐρμηνεία, εἶναι τὸ θέμα τῶν *κατηγοριῶν*, ὡς παραδειγμάτων τῶν *λεκτῶν* ὅπως ἀντιμετω-

πίζεται από τους Rist, Lloyd και Long. Ὁ πρῶτος τις βλέπει ὡς τρόπους περιγραφῆς τῆς πραγματικότητος καὶ μεθοδολογικὰς ἀρχάς, ὁ δεύτερος τις ἐντάσσει στὴ Γραμματικὴ (θὰ τις ἠθέλεε γι' αὐτὸ καταχωρημένες ἀπὸ τὸν Arriani στὴ Διαλεκτικὴ καὶ ὄχι στὴ Φυσικὴ) καὶ τις παραλληλίζει μὲ τὰ μέρη τοῦ λόγου, ποὺ εἶχαν διακρίνει οἱ Στωικοί, ἐνῶ ὁ τρίτος διερευνᾷ τὰ λεκτὰ καὶ ἀπὸ τις δύο αὐτὲς ἀπόψεις, καὶ ὡς ἐκφράσεις τῆς δομῆς τῆς σκέψης γιὰ τὴν πραγματικότητα ἐξετάζει τὸν ὄντολογικὸν τους προσδιορισμό.

Λόγῳ τοῦ εἰδικοῦ χαρακτήρα τοῦ τόμου, ὡς Συλλογῆς αὐτοτελῶν ἄρθρων, κριτικὴ θεώρηση τῶν ἐπὶ μέρους ἀπόψεων θὰ ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ τὰ ὅρια μιᾶς βιβλιοκρισίας ἐνιαίου βιβλίου. Λόγῳ ἀκόμῃ τῶν διαφορετικῶν θεωρήσεων θὰ ὠδηγοῦσε σὲ μακρὰ συζήτηση. Θὰ περιοριστοῦμε γι' αὐτὸ στὸ νὰ παρουσιάσωμε ὠρισμένα σημεῖα δύο μόνον ἄρθρων. Ἡ ἐπιλογὴ δὲν ὀφείλεται σὲ ἀξιολογικὰ κριτήρια, ἀλλὰ στὸ ὅτι κρίνομε πῶς μὲ τὸν προβληματισμὸ καὶ τὴ μεθοδικότητά τους παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Ἕλληνα μελετητὴ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας.

Στὸ 1ο ἄρθρο τοῦ τόμου, *Φαντασία καταληπτική*, ὁ F. H. Sandbach ἀσχολεῖται μὲ τὸ «περιβόητον τῆς φαντασίας ζήτημα, τὸ δεινὸν καὶ βαρὺ», ὅπως τὸ ἀποκαλοῦσε τὸ 1897 ὁ Διονύσιος Θερεϊανὸς στὸ *Διάγραμμα Στωικῆς Φιλοσοφίας*. Εἶναι εὐχάριστη ἡ διαπίστωσή μας, ὅτι πολλὰ ἀπὸ τις θέσεις τοῦ Θερεϊανοῦ συμπίπτουν μ' αὐτὲς τοῦ συγχρόνου ἐρευνητῆ ὅτι ὁ ὅρος δηλ. ἔχει κυρίως ἐνεργητικὴ ἀλλὰ καὶ παθητικὴ σημασία, ὄχι ὅμως τόσο ἀναφορικὰ μὲ τὸν δέκτη ὅσο μὲ τὸ «ἐκτὸς ὑποκείμενον», ὅπως τὸ ἀποκαλοῦσε ὁ παλαιὸς μελετητής. Ὁ Sandbach εἶναι πολὺ πειστικὸς στὴν ἐρμηνεία τοῦ ὅρου. Ἀποκλειστικὴ ὅμως χρησιμοποίησις τῶν *Ἀκαδημεικῶν* τοῦ Κικέρωνος ἴσως συνηγοροῦσε, μὲ τὸν ὅρο *καταληπτός* (comprehendibile), γιὰ τὴν ἄποψη τοῦ Pohlenz ὡς πρὸς τὴν παθητικότητα, ἐνῶ ἡ «δραστηριότητα» ὡς «τάσις» τοῦ νοῦ ἴσως δικαίωνε τὸν Stein. Ἀλλὰ ὁ Κικέρων δὲν εἶναι ἡ μόνη πηγὴ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὅρου· αὐθεντικώτερος θεωρεῖται ὁ Σέξτος Ἐμπειρικός.

Ὁ συγγραφέας δὲν ἐπιχειρεῖ ἐξαντλητικὴν διερεύνησιν. Στόχος του εἶναι ἡ θεώρησις τῆς καταληπτικῆς φαντασίας ὡς «κριτηρίου τῆς ἀληθείας» καὶ ἡ ἀμφισβήτησις τῆς ἄποψης τοῦ Pohlenz, ὅτι γιὰ τὸ Ζήνωνα κριτήριον ἦταν ἡ *κατάληψις*, ἐνῶ γιὰ τὸν Χρύσιππον μόνον ἡ *καταληπτικὴ φαντασία*, ἀφοῦ ἡ *κατάληψις* ὀρίζεται ὡς *καταληπτικῆς φαντασίας συγκατάθεσις*. Δὲν ὑπάρχει πραγματικὰ οὐσιώδης διαφορὰ στοὺς δύο Στωικοὺς. Δὲν συμφωνοῦμε ὅμως ἀπόλυτα, ὅτι γιὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀλήθειας μιᾶς φαντασίας εἶναι κατάλληλοι ὅροι ἡ «ἐνόρασις» (intuition, σελ. 18) καὶ κοινὸς νοῦς (common sense, σελ. 19). Ἡ οἰκείωσις, σ' ἓνα ρόλο ἀνάλογο μὲ τὴν πλατωνικὴν ἀνάμνησιν (recognition), ἀρκετὰ κοντὰ στὴν «ἐνάργεια», θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀλήθειας τῆς φαντασίας. Ὁ συγγρ. ἀποδίδει τὸν στωικὸν τεχνικὸν ὅρον μαζὶ μὲ τὸν Christensen ὡς cognitive presentation. Ὁ Rist, ποὺ καταλήγει ἀνεξάρτητα στὶς ἴδιες περίπου θέσεις στὸ βιβλίον του *Stoic Philosophy* 131, τὴν ἀποδίδει ὡς recognisable presentation (μὲ παθητικὴν προφανῶς σημασίαν, ἂν καὶ δὲν προβληματίζεται μὲ τὴν ἀπόδοσίν του καὶ τις συνέπειες γιὰ τὴν ἐρμηνείαν του).

Ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ ἀποδόσεις — γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὶς περισσότερες καθιερωμένες — apprehending pres (Hicks), apprehensive pres (Bury),

conveying direct apprehension (Gould), graspable pres (Racham). Οί διαφορετικές αὐτὲς ἀποδόσεις καὶ ἡ συζήτηση τοῦ Sandbach στὸ ἄρθρο ποὺ θεωροῦμε εἶναι ἐνδειξη τοῦ αὐστηροῦ προβληματισμοῦ τῶν ἐρευνητῶν γὰρ τὴ σωστὴ τόσο γλωσσικὰ ὅσο καὶ κυρίως νοηματικὰ (σύμφωνα μὲ τὸ στωικὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἐρμηνεία του) ἀπόδοση. Προσωπικὰ πιστεύομε ὅτι ὁ νεωτερικὸς ὅρος verifiable pres δὲν θὰ ἦταν ὅσο φαίνεται ξένος, ἐνῶ ἡ περιφραστικὴ ἀπόδοση ἐκφράζει πληρέστερα τὸ νόημά του.

Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση νομίζομε πὼς θὰ πρέπει νὰ κινηθῇ ἡ ἐλληνικὴ ἔρευνα. Ἡ μόνη νεοελληνικὴ ἀπόδοση ποὺ γνωρίζομε εἶναι τοῦ Χ. Θεοδωρίδη (Μετάφρ. τῆς *Ἱστορίας τῆς Ἑλλην. Φιλοσοφίας τῶν Zeller-Nestle*, Ἀθήνα 1942, 272) «ἐννοιακὴ παράσταση», ποὺ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ὅρου προδίδει, ἀφοῦ γιὰ τοὺς Στωικοὺς «αἱ φαντασίαι» ἦταν κυρίως «αἱ αἰσθητικαί», καὶ τὴ σωστὴ ἐρμηνεία τοῦ μεταφραστῆ (= τέτοια ποὺ εἶναι ἱκανὴ νὰ καταλάβῃ τὸ ἀντικείμενό της), καὶ δὲν ἐπιτρέπει τὴ διάκριση ἐνεργητικότητας ἢ παθητικότητας. (Ἄστοχη ἐξ ἄλλου καὶ ἡ μετάφρασή του τῆς στωικῆς *προλήψεως* ὡς «προέννοιας - προπαρσίματος», ὡς παραπλανητικὴ καὶ ἀπαράδεκτη σὲ φιλοσοφικὸ λεξιλόγιο. Πιὸ σωστὸ θὰ ἦταν «προϊδεασμός»). Ἡ μετάφραση τῆς καταληπτικῆς φαντασίας τοῦ Θεοδωρίδη παραλαμβάνεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ν. Κυργιόπουλο στὴ μετάφρασή του τοῦ Διογ. Λαερτίου, μαζί μὲ τὸ «κατανοοῦσα», ἐνῶ ὁ Τ. Ζήσης στὸ ἔργο του *Τὸ Λογικὸν μέρος τῆς Φιλοσ. τῶν Στωικῶν* δὲν μεταφράζει συνήθως τοὺς τεχνικοὺς ὅρους, ὅπως καὶ ὁ Θερεϊανὸς (ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὴν εἶχε πεῖ «διακριτικὴ καὶ ἀποκαλυπτικὴ», σύμφωνα μὲ τὴ σωστὴ διερεύνησή του) καὶ ὁ Ἀνδρουῦτσος. Ἰσως «προφανὴς» θὰ ἦταν κάποια συνεπὴς ἀπόδοση, ἀλλὰ μιὰ περίφραση τῆς μετάφρασης τοῦ ὅρου τῶν Liddell-Scott («δυναμένη νὰ ἐννοήσῃ τὸ ἀντικείμενό της») θὰ ἦταν πιὸ σύμφωνη στὴ διφορούμενη ἐννοιά της. Ὁ ὅρος ἐξ ἄλλου «φαντασία» ὡς *imagination* ἀποδιδόταν στοὺς Στωικοὺς ὡς *φανταστικόν* (2, 54 *Arnim*) καὶ γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ μεταφράζεται τουλάχιστον «παράσταση», ὅπως ἐπεκράτησε (ἂν καὶ δὲν ξέρομε ἂν καὶ αὐτὴ ἡ ἀπόδοση εἶναι ἐπιτυχέστερη ἀπὸ τὴν «ἐντύπωση», ἀφοῦ οἱ Στωικοὶ τὴν ὠρίζαν ὡς *τύπωσιν ἐν ψυχῇ*). Ὁ τόσο σημαντικὸς ὅρος δὲν συζητεῖται ἀπὸ τὸν Ε. Παπανοῦτσο στὴ *Γνωσιολογία* του, ἐνῶ ὁ Β. Τατάκης στὴ *Λογικὴ* του ἀποδίδει τὴν *κατάληψιν* ὡς ἀντίληψη, ποὺ θὰ ταίριαζε καλύτερα γιὰ τὴν «καταληπτικὴ φαντασία».

Τὸ 5ο ἄρθρο τοῦ τόμου, Α. Α. Long, *Language and Thought in Stoicism*, θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ μόνο γιὰ νὰ ἐπισημάνωμε ὅτι ἀποτελεῖ πρότυπο ἀντιμετώπισης τῆς στωικῆς φιλοσοφίας ὡς συστήματος, ὅπου (ὅπως ἔλεγε ὁ Κικέρων, *De fin.* 3,73) «τὸ κάθε σημεῖο εἶναι τόσο δεμένο σὲ κάτι ἄλλο, ποὺ ἂν ἀπομακρυνθῇ καὶ ἓνα μοναδικὸ γράμμα, τὸ σύστημα θὰ καταρρεύσῃ». Ἔτσι ὁ χαρακτηρισμὸς του ὡς δοκίμιο Μεταφυσικῆς (σελ. 75), μὲ τὴν εὐρύτητα ποὺ ἔχει πάρει ὁ ὅρος, δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστος στὸ χαρακτηρισμὸ του ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα ὡς ἐφηρμοσμένη Λογικὴ (σελ. 5). Θὰ μπορούσε ἀκόμα νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς Σημαντικὴ, Σημειολογία, Φιλοσοφικὴ Ψυχολογία καὶ Θεωρία γιὰ τὴν ἀλήθεια. (Στὴν προσπάθεια παρουσίας της τοῦ διαπιστώνεται πρόσθετα ἡ ἀδεξιότητα στὴν ἀπόδοση στὴν Νεοελληνικὴ τῶν διαφόρων κλάδων καὶ θεωριῶν τῆς σύγχρονης Ἀγγλικῆς Ἀναλυτικῆς Φιλοσοφίας καὶ Ἐπιστημολογίας). Ὁ συγγραφέας

ἐξετάζοντας τὰ λεκτά, αὐτοτελή καὶ ἐλλιπῇ τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς Γραμματικῆς ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Ψυχολογία (Philosophy of Mind) καὶ τὴ σχέση τους πρὸς τὴν πραγματικότητα, θίγει τὸ τόσο ἐπίκαιρο θέμα τῆς σχέσης Σκέψης καὶ Γλώσσας καὶ ὑποστηρίζει τὴν ταυτότητα τῆς πορείας τῆς σκέψης πρὸς τὴν πορεία τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας (σελ. 82) καὶ αὐτῶν μὲ τὴν πραγματικότητα. Τὰ λεκτά γεφυρώνουν τὸ χάσμα μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ οἱ Στωικοὶ ἀντίθετα μὲ τὸν Kant δὲν πιστεύουν ὅτι ἡ τάξη στὴ Φύση ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ πραγματικότητα δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν προτάσεων καὶ μὲ τὶς σκέψεις. Ἡ φύση ἔχει δεοντολογικὸ χαρακτήρα καθ' ἑαυτή. Στὶς ἐπὶ μέρους ἀναλύσεις τοῦ ὁ Long συζητᾷ κυρίως τὶς ἀπόψεις τῶν Mates, Kneales καὶ Watson.

Τέλος ὁ Long μεταφράζει τὸ λεκτὸν what is said, καὶ ὄχι ὅπως συνήθως what is meant, καὶ πιστεύει πὼς ὑπάρχει διαφορὰ στὴ Θεωρία τοῦ Νοήματος (Theory of Meaning) μεταξὺ Στωικῶν καὶ Ἀριστοτέλους, ὁ ὁποῖος δὲν διέκρινε μεταξὺ «νοήματος καὶ ἀναφορᾶς» (sense and reference). Βλέπει τὴ στωικὴ «Σημαντικὴ» κοντὰ στὶς θεωρίες τῶν Frege καὶ Carnap (καὶ στὸν De Saussure ἐπίσης, πιστεύομε ἐμεῖς). Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ διερεῦνήσή του τῆς πτώσεως, τὴν ὁποία ὡς στάδιο τῆς διαδικασίας τῆς σκέψης εἰσάγει στὸ σχῆμα τοῦ (σελ. 84), τὸ τόσο διαφορετικὸ ἀπὸ τοῦ Lloyd καὶ Christensen, ὡς «μέσον ἀναφορᾶς» (means of referring).

Προσδιορίζοντας ὄντολογικὰ τὸ λεκτὸν ὡς ἀσώματον ὁ Long ἐπισημαίνει τὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ὑπάρχειν καὶ τοῦ ὑφίστασθαι. Τὸ δεύτερο ἐκφράζει κατάσταση ὑποταγμένη σ' αὐτὴ πού ὀρίζεται μὲ τὸ ὑπάρχειν καὶ τὸ εἶναι (ὡς ὑπαρκτικὸ καὶ ὄχι ὡς «τιμὴ ἀλήθειας», truth value). Πολλὲς φορές τὸ ὑφεστὸς εἶναι ἰσοδύναμο ὄντολογικὰ μὲ τὸ οὐκ ὄν καὶ ἀποδίδεται στὰ ἀσώματα, καὶ ὡς πρὸς τὸ χρόνο στὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον. Ἔτσι βρίσκομε περίεργη τὴν ἄποψη τοῦ Döggie, ὅπως τουλάχιστο φαίνεται νὰ τὴν ἀποδίδῃ ὁ Δ. Κουτσογιαννόπουλος (*Συμβολὴ εἰς τὸ σύστημα τῆς Ἑλλην. Φιλοσοφίας* 53), ὅτι ἡ ἔννοια (δηλ. ὑπόστασις) διὰ τῶν Στωικῶν εἰσήχθη ὀριστικῶς ..., σημήνασα τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὴν ἄποιον καὶ ἄμορφον ὕλην, τὸ ὑποκείμενον, εἰς τὴν ποιοτικῶς προσδιωρισμένην μορφήν της. Ἴσως γίνεται σύγχυση μὲ τὸ ἰδίως ποιὸν (individuating quality) ἢ, κατὰ τὸν Zeller, τὴν «διακριτικὴν μορφήν». Ἡ λέξις ὑπόστασις δὲν ὑπάρχει στὸν Index τῶν παλαιῶν Στωικῶν μὲ τεχνικὴ ἔννοια καὶ εἰσέρχεται στὴ φιλοσοφικὴ γλώσσα μὲ τοὺς Νεοπλατωνικοὺς. Στὸ Μ. Αὐρήλιο ἀπαντᾷ ὡς «ὑπαρξη», ἐνῶ ἡ substantia στὸ Σενέκα μᾶλλον ὡς οὐσία (στὸν Ποσειδώνιο «καθ' ὑπόστασιν» - ἀντίθετο τὸ «κατ' ἐπίνοιαν»). Μὲ τὸ ὑφίστασθαι πάντως οἱ ὀρθόδοξοι Στωικοὶ δηλώνουν ἐξαρτημένη «ὑπαρξη».

Τὰ ἄλλα ἄρθρα τοῦ τόμου, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀνατυπώσεις, εἶναι τὰ ἐξῆς: A. C. Lloyd, *Grammar and Metaphysics in the Stoa* (σελ. 58-74), S. G. Pembroke, *Οἰκείωσις* (114-50), A. A. Long, *Freedom and Determinism* (173-99), I. G. Kidd, *Posidonius on the Emotions* (200-15) καὶ G. Watson, *The Natural Law and Stoicism* (216-38). Μὲ τόσα κορυφαῖα ὀνόματα τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας συγκεντρωμένα στὴν ἴδια στέγη, ἔχομε μία θετικὴ προσφορὰ στὴν ἔρευνα, καὶ ὄχι μόνο τὴν ἀγγλόφωνη.

Ἀθῆναι

Μυρτῶ Δραγώνα-Μονάχου